

วิเคราะห์พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำ: การผสมผสานความเชื่อดั้งเดิม กับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

AN ANALYSIS OF THE SUEB CHATA MAE NAM RITUAL: A FUSION OF TRADITIONAL BELIEFS AND ENVIRONMENTAL CONSERVATION

พระสมุห์ประจักษ์ มหาปณฺโญ

Phrasamu Prajurak Mahapanno

วัดอโยธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

WatAyothaya, Phra Nakhon Si Ayutthaya Province

Corresponding Author E-mail: prajirak.mak@mcu.ac.th

Received January 7, 2024

Revised February 12, 2024

Accepted March 15, 2024

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำในฐานะที่เป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ผ่านการศึกษาความเป็นมา องค์ประกอบของพิธีกรรม ตลอดจนการปรับเปลี่ยนรูปแบบให้สอดคล้องกับบริบทสังคมร่วมสมัย ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาประกอบด้วย การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึก และการวิเคราะห์เอกสาร ผลการศึกษาพบว่า พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำในปัจจุบันไม่เพียงเป็นการแสดงออกถึงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อดั้งเดิมเท่านั้น หากแต่ยังสะท้อนถึงการให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยปรากฏผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ ในพิธีกรรม เช่น การใช้วัสดุธรรมชาติ การเน้นความสะอาด และการสร้างจิตสำนึกในการดูแลรักษาแม่น้ำ แสดงให้เห็นศักยภาพของวัฒนธรรมพื้นบ้านในการสร้างความตระหนักรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำ, ความเชื่อดั้งเดิม, การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม, วัฒนธรรมพื้นบ้าน

Abstract

This academic article aims to analyze the Sueb Chata Mae Nam ritual as a fusion between traditional beliefs and environmental conservation. It explores the history, ritual elements, and adaptations to align with contemporary social contexts. The study employs participant observation, in-depth interviews, and document analysis. The findings reveal that the current Sueb Chata Mae Nam ritual not only expresses respect for the sacred according to traditional beliefs but also reflects the importance of environmental preservation. This is manifested through various symbols in the ritual, such as the use of natural materials, emphasis on cleanliness, and raising awareness about river conservation. The ritual demonstrates the potential of folk culture in creating community awareness and participation to sustainably address environmental issues.

Keywords: Sueb Chata Mae Nam Ritual, Traditional Beliefs, Environmental Conservation, Folk Culture

บทนำ

พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมายาวนานในหลายท้องถิ่นของไทย โดยเฉพาะในภาคเหนือและภาคอีสาน ที่ยังคงให้ความสำคัญกับแม่น้ำในฐานะแหล่งน้ำหล่อเลี้ยงชีวิตความเป็นอยู่ สะท้อนถึงความผูกพันระหว่างคนกับธรรมชาติที่ดำรงอยู่คู่กันมา พิธีกรรมนี้มีความเชื่อที่ว่า การประกอบพิธีจะช่วยให้แม่น้ำมีความสะอาด อุดมสมบูรณ์ ไหลเรื่อยไม่ขาดแคลน เป็นการแสดงความเคารพต่อเทพเจ้าผู้คุ้มครองแม่น้ำ ขอพรให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และผู้คนมีความสุขสมบูรณ์พูนสุขนั่นเอง (เสฐียร พันธงศรี, 2541)

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันเมื่อหลายชุมชนประสบปัญหาแล้งน้ำและความเสื่อมโทรมของแม่น้ำ รูปแบบและความหมายของพิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำก็ได้ปรับเปลี่ยนไปด้วย ไม่ได้เป็นเพียงการแสดงออกถึงความศรัทธาตามความเชื่อดั้งเดิมอีกต่อไป หากแต่กลายเป็นพื้นที่ของการสร้างจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมควบคู่กันไป ด้วยังจะเห็นได้จากการปรับเปลี่ยนรูปแบบพิธีกรรมให้เข้ากับบริบทสังคมร่วมสมัย มีการสอดแทรกแนวคิดเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและการดูแลรักษาแม่น้ำลำคลองให้สะอาด ลดการทิ้งขยะและสิ่งปฏิกูล รวมถึงการจัดกิจกรรมเสริมเพื่อกระตุ้นให้ชุมชนหันมาใส่ใจสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นของตน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2551)

ด้วยเหตุนี้ บทความวิชาการฉบับนี้จึงมุ่งวิเคราะห์พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำในมิติของการผสมผสานระหว่างความเชื่อท้องถิ่นกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมสมัยใหม่ ผ่านการศึกษาถึงที่มาและคติความเชื่อดั้งเดิม องค์ประกอบและขั้นตอนการประกอบพิธี พร้อมทั้งพิจารณาการปรับเปลี่ยนและการสร้างนวัตกรรมใหม่ ๆ เพื่อตอบสนองสถานการณ์ปัจจุบัน เพื่อเสนอว่า พิธีกรรมทางวัฒนธรรมนี้สามารถยืดหยุ่นและปรับตัวให้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงได้ โดยการให้ความหมายใหม่และการเพิ่มมิติด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเข้าไป ทั้งยังแสดงถึงบทบาทสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการช่วยเยียวยาปัญหาสิ่งแวดล้อมของชุมชนได้อย่างสอดคล้องกับความเชื่อวัฒนธรรมที่คนในพื้นที่ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา

ความเป็นมาและคติความเชื่อดั้งเดิมของพิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำ

พิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน โดยมีรากฐานมาจากความเชื่อเรื่องเทพเจ้าแห่งแม่น้ำในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ที่ว่าแต่ละสายน้ำมีเทพธิดาประจำพิทักษ์รักษาความอุดมสมบูรณ์และความศักดิ์สิทธิ์ของน้ำ การประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาเทพเจ้าน้ำจึงเป็นวิถีปฏิบัติที่สืบทอดมาจากอดีต ชาวบ้านจะร่วมกันจัดพิธีในช่วงต้นฤดูฝน มักตรงกับวันเพ็ญเดือน 6 โดยการนำเครื่องสักการะประกอบด้วยอาหารคาวหวานและสิ่งของต่าง ๆ ไปบวงสรวงบูชาผีเจ้าน้ำ แล้วปล่อยเรือสำเภาบูชาหรือเรือไฟลงแม่น้ำเพื่ออัญเชิญให้เทพเจ้าปกปักรักษาให้น้ำใสสะอาดไหลเรื่อยไม่ขาดแคลน ทำให้ชุมชนราษฎรอยู่ดีกินดีปราศจากภัยแล้ง อีกนัยหนึ่งก็เพื่อขอขมาองค์แม่น้ำ ให้อภัยที่ตนได้ทิ้งขยะหรือปล่อยน้ำเสียลงไปด้วย (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2553)

นอกจากพิธีบูชาเทพแห่งสายน้ำโดยทั่วไปแล้ว ในบางท้องถิ่นยังมีตำนานท้องถิ่นเกี่ยวกับแม่น้ำสายสำคัญซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำหล่อเลี้ยงผู้คน เช่น เรื่องแม่เมขลา แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล รวมถึงลำน้ำอื่น ๆ ที่ชาวบ้านจะประกอบพิธีเฉพาะถวายสักการะเป็นประจำ อาทิ พิธีไหลเรือไฟในลุ่มน้ำมูล พิธีบวงสรวงอัญเชิญกุมารทองคำในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีการเล่าขานสืบทอดมาว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับเจ้าแม่แม่น้ำหรือเจ้าพ่อเจ้าแม่วังน้ำ โดยเฉพาะ มีหน้าที่ดูแลปกป้องรักษาคนในลุ่มน้ำนั้น จึงได้รับการเคารพบูชาสูงสุด หากปีไหนจะมีแล้ง หรือ น้ำไม่พอทำนาทำไร่ ชาวบ้านก็จะมาขอพรและทำพิธีบนบานบูชาเจ้าพ่อเจ้าแม่ผู้คุ้มครองแม่น้ำให้ช่วยเหลือ (กิตติมา อมรทัต, 2546)

ลักษณะสำคัญของพิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำ คือ การตกแต่งสถานที่ให้สวยงามด้วยต้นไม้ ธงทิว รั้ว ประตูสีสันทัน รวมถึงการสร้างศาลเพียงตาหรือศาลากลางน้ำเป็นที่ประกอบพิธี จากนั้นจะมีการนำสิ่งของมาบูชาทั้งอาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ธูป เทียน และดอกไม้ธูปเทียนต่าง ๆ โดยมีพราหมณ์หรือผู้ประกอบพิธีเป็นผู้เชิญเทวดาและกล่าวคำอธิษฐานขอพร เมื่อพิธีกรรมเสร็จสิ้น ก็จะมีการปล่อยเรือหรืออุปกรณ์การบูชาต่าง ๆ ลงสู่แม่น้ำ หรือเอาน้ำไปรดต้นไม้บริเวณนั้นเพื่อแสดงความบริสุทธิ์และสะอาด ทั้งยังมีการปลูกต้นไม้เพิ่มเติมเพื่อปกป้องและสร้างความร่มเย็น แผงนัยยะของการรักษาต้นน้ำลำธารและป่าไม้ให้ชุ่มชื้นอีกด้วย (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2555)

นอกเหนือจากพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและการถวายเครื่องบวงสรวงแล้ว ชาวบ้านมักมีกิจกรรมสนุกสนานร่วมสมัยควบคู่ไปด้วย เช่น การแข่งขันกีฬาพื้นบ้าน การประกวดเรือแต่งกาย การร้องเพลงพื้นเมือง การเล่นดนตรี การรำฟ้อน ซึ่งแสดงถึงความสามารถของคนในชุมชน และช่วยดึงดูดผู้คนจากที่อื่น ๆ ให้มาร่วมงานมากขึ้น พิธีการสืบทอดแม่น้ำจึงไม่เพียงเป็นพิธีกรรมทางความเชื่อเท่านั้น แต่ยังเชื่อมโยงผู้คนผ่านพื้นที่ทางวัฒนธรรมอันก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญา รวมถึงค่านิยมในการอนุรักษ์ทรัพยากรสายน้ำไปยังคนรุ่นต่อ ๆ ไปอีกด้วย

การบูรณาการแนวความคิดการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเข้ากับพิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำ

จากความเชื่อเดิมที่ให้ความสำคัญกับการเคารพบูชาเทพเจ้าเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำนั้น ปัจจุบันเมื่อหลายชุมชนเผชิญกับปัญหามลพิษทางน้ำและความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศ ทำให้เกิดความตระหนักว่า การรักษาความสะอาดและความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำนั้นไม่สามารถอาศัยเพียงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือพลังเหนือธรรมชาติดลบันดาลได้ หากแต่จะต้องอาศัยการกระทำของมนุษย์ที่ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำอีกด้วย ชุมชนจึงได้พยายามนำเอาแนวคิดทางวิทยาศาสตร์และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมาผสมผสานกับความเชื่อวัฒนธรรมเดิม เพื่อให้พิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำเป็นกลไกสำคัญในการกระตุ้นจิตสำนึกและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดูแลรักษาสายน้ำ

ดังตัวอย่างของ “พิธีไหลเรือไฟบูชา” ในแม่น้ำลำชี จังหวัดบุรีรัมย์ ที่นอกเหนือจากการอัญเชิญพระพุทธรูป และการถวายเครื่องสักการะตามแบบแผนเดิมแล้ว ยังมีการนำเอากิจกรรมใหม่ ๆ อย่างเช่น การเก็บขยะในแม่น้ำ การปลูกป่าชายน้ำเพื่อเป็นแนวป้องกันการกัดเซาะตลิ่ง ตลอดจนการประกวดศาลพระภูมิ และเรือแพที่ใช้วัสดุธรรมชาติเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมเข้าร่วมด้วย (ประยุทธ์ วงศ์น้อย, 2562) การปรับเปลี่ยนพิธีกรรมเช่นนี้จึงไม่เพียงช่วยสืบสานประเพณีแต่ยังเป็นการปลูกฝังค่านิยมความตระหนักถึงสิ่งแวดล้อมที่ทรงพลังไปพร้อมกัน

ในทำนองเดียวกัน ที่จังหวัดพะเยา ก็มี “ประเพณีสืบทอดแม่น้ำอิง” ซึ่งถือเป็นแม่น้ำสำคัญที่หล่อเลี้ยงชุมชนมาช้านาน โดยเมื่อก่อนถูกใช้ประโยชน์ในการสัญจรและการทำประมง แต่ปัจจุบันแม่น้ำอิงเผชิญปัญหาสารเคมีจากการทำเกษตร น้ำเน่าเสีย และการทิ้งขยะลงแม่น้ำ ชาวบ้านจึงได้ร่วมมือกับหน่วยงานรัฐในการฟื้นฟูและอนุรักษ์แม่น้ำผ่านพิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำ มีการปรับกิจกรรมใหม่ ๆ อย่างเช่น การสร้างฝายมีชีวิต การสำรวจสัตว์น้ำเพื่อจัดทำฐานข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพ การห้ามจับปลาและล่าสัตว์น้ำหายากในช่วงวางไข่ รวมถึงดัดใช้สารเคมีในบริเวณริมฝั่ง ทำให้เกิดกฎของชุมชนที่จะร่วมกันดูแลรักษาความสะอาดของแม่น้ำอย่างจริงจัง (เพ็ญนภา ธีระพันธ์เจริญ และคณะ, 2563)

นอกจากนี้ ในหลายพื้นที่ยังมีการเชื่อมโยงพิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำกับแนวคิดทางเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเน้นให้ชุมชนมีทรัพยากรในท้องถิ่นพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืน อาทิ ในชุมชนคลองโคน จังหวัดสมุทรสงคราม ได้ปรับรูปแบบของพิธีสืบทอดแม่น้ำแม่กลองให้มีการจัดกิจกรรมอนุรักษ์ป่าชายเลน เพาะพันธุ์กุ้งก้ามกราม

อนุบาลเตยทะเล และพืชป่าชายเลนอื่น ๆ เพื่อใช้ในการประกอบอาชีพประมงและแปรรูปอาหาร รวมถึงเป็นระบบนิเวศช่วยป้องกันน้ำเค็มรุกล้ำ (ชนิษฐา ชานันโท, 2561) ทำให้พิธีสืบทอดไม่ได้อำนวยความสะดวกเพียงทางใจแต่ยังช่วยฟื้นฟูทรัพยากรป่าชายเลน เสริมสร้างความมั่นคงทางอาชีพ และสร้างความมั่งคั่งอย่างยั่งยืนแก่ชุมชนอีกด้วย

สะท้อนให้เห็นว่า พิธีกรรมทางวัฒนธรรมกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาตินั้นเป็นสิ่งที่เกี่ยวพันซึ่งกันและกันได้ หากชุมชนเปิดกว้างที่จะปรับเปลี่ยนและนำเอาองค์ความรู้ใหม่ ๆ เข้ามาบูรณาการ ทำให้คนรุ่นใหม่เข้าถึงและเห็นคุณค่าได้มากขึ้น และช่วยให้เกิดกิจกรรมการจัดการทรัพยากรผ่านพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ประชาชนมีส่วนร่วมสูง จนพิธีสืบทอดไม่ได้เป็นเพียงการแสดงออกทางความเชื่อเท่านั้น หากแต่กลายเป็นกลไกขับเคลื่อนให้เกิดการกระทำอย่างเป็นรูปธรรมและกว้างขวาง ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ทำลายในปัจจุบัน

สัญลักษณ์ที่สื่อถึงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในพิธีกรรมสืบทอดแม่น้ำ

หากพิจารณารายละเอียดของพิธีกรรมการสืบทอดแม่น้ำ จะเห็นว่ามียอดองค์ประกอบที่สื่อถึงนิเวศทางสิ่งแวดล้อมที่น่าสนใจ ตั้งแต่สถานที่จัดงาน เครื่องบูชา และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่มากกว่าแค่การให้ความหมายในเชิงความเชื่อเหนือธรรมชาติ แต่แฝงนัยยะถึงการให้ความสำคัญกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่พึงรักษาไว้ด้วย

อาทิเช่น สถานที่ทำพิธีกรรมสืบทอดมักจะตกแต่งประดับประดาด้วยต้นไม้อ้อย ดอกไม้ และพื้นที่โล่งกว้างริมน้ำที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ สะท้อนถึงคุณค่าของพืชพรรณและระบบนิเวศที่สัมพันธ์กับแหล่งน้ำอย่างแนบแน่น หรือเครื่องสักการะต่าง ๆ เช่น ต้นกล้วย อ้อย กายาน และขนมอื่น ๆ สื่อความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ที่ธรรมชาติมอบให้กับมนุษย์ เป็นอาหารและพืชเศรษฐกิจที่เติบโตได้ด้วยน้ำและดินที่อุดมสมบูรณ์ การนำสิ่งเหล่านี้มาบูชาจึงเป็นการแสดงความขอบคุณ และรำลึกถึงพระคุณของธรรมชาติที่จะต้องดูแลรักษาเช่นกัน

ในบางท้องถิ่น ยังมีการใช้สัตว์น้ำประกอบพิธี เช่น การปล่อยปลา ปู กุ้ง ลงแม่น้ำในช่วงท้ายพิธีกรรมทั้งเพื่อถวายแด่เจ้าที่เจ้าทางแต่ก็แฝงนัยถึงการฟื้นฟูระบบนิเวศและเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพในแม่น้ำ หรือการเอาน้ำจากแม่น้ำมารดต้นไม้อ้อย ก็ถือเป็นการสะท้อนให้เห็นการเกื้อกูลระหว่างพืชกับสายน้ำ สัญลักษณ์เหล่านี้จึงนำมาซึ่งมุมมองใหม่ต่อพิธีกรรมสืบทอด จากที่เคยเน้นการขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้านเดียว ก็ขยายมาให้ความสำคัญกับการดูแลปกป้องสิ่งแวดล้อมและห่วงโซ่ทางชีวภาพเพื่อรักษาความสมดุลด้วย

นอกจากนั้น ยังมีบางพื้นที่ที่นำเอาวัสดุธรรมชาติที่ย่อยสลายได้มาประดิษฐ์เป็นเครื่องใช้ในพิธีกรรม เช่น ถาดใส่เครื่องบูชาที่สานจากใบตอง จานใบไม้ แก้วน้ำจากส่วนต่าง ๆ ของกล้วย มะพร้าว หรือพืชอื่น ๆ แทนการใช้ภาชนะพลาสติกจากโรงงาน ก็เป็นอีกมิติหนึ่งของการผนวกความตระหนักเรื่องสิ่งแวดล้อมเข้าไปในพิธีกรรมได้อย่างแนบแน่น ด้วยการกลับมาใช้วัสดุที่ได้จากธรรมชาติในท้องถิ่น แทนการนำเข้าสินค้าอุตสาหกรรม ถือเป็นการสื่อสารเชิงสัญลักษณ์ถึงการพยายามลดปริมาณขยะและของเสียให้กับแม่น้ำนั่นเอง เพราะหากยังคงใช้พลาสติกและวัสดุสังเคราะห์ในพิธีกรรม ของเหล่านั้นก็จะกลายเป็นขยะที่กองหมักหมมในแม่น้ำต่อไป แต่เมื่อนำไปหมักบดมาใช้ ภาชนะเหลือทิ้งก็จะย่อยสลายกลับคืนสู่ระบบนิเวศได้โดยไม่เป็นมลพิษ

สัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่ผู้เข้าร่วมพิธีจะแต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีขาวหรือสีอ่อน เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ใจ ไร้มลทิน ซึ่งไม่เพียงหมายถึงการชำระจิตใจให้สะอาด หากแต่ยังเป็นการสื่อนัยโดยนัยถึงการปรารถนาให้แม่น้ำใสสะอาดปราศจากสิ่งเจือปนอีกด้วย กล่าวคือ เมื่อคนแต่งกายขาวสะอาด ก็ควรจะปฏิบัติ

ตนให้สอดคล้องกลมกลืนกับพิธีกรรม ไม่นำขยะหรือสิ่งเน่าเหม็นมาทิ้งลงน้ำ ไม่สร้างความสกปรกให้กับสิ่งแวดล้อม เพื่อให้แม่น้ำบริสุทธิ์เฉกเช่นเดียวกับจิตใจของมนุษย์ที่สะอาดหมดจด

ในบางแห่งของภาคอีสาน ยังมีการทำบุญเลี้ยงปลาในวันแรม 15 ค่ำเดือน 10 ที่เรียกว่า “วันออกพรรษาปลา” อันเป็นวันเดียวกับวันออกพรรษาของพระสงฆ์ โดยชาวบ้านจะห้ามจับปลาในลำน้ำ ห้วยหนอง ตั้งแต่วันเข้าพรรษา (แรม 1 ค่ำเดือน 8) ไปจนถึงวันออกพรรษาปลา ซึ่งก็เหมือนกับการให้โอกาสธรรมชาติได้ฟื้นฟูตัวเองอย่างมีกำหนดเวลา เปรียบได้กับการบวชของพระที่จะอยู่ปฏิบัติธรรมนั่นเอง การผูกโยงวงจรชีวิตของปลากับวัฏจักรทางศาสนาจึงเป็นภูมิปัญญาที่น่าสนใจ ทำให้ชุมชนตระหนักถึงการให้เวลาแก่ระบบนิเวศในแม่น้ำไปพร้อมกับธรรมเนียมทางศาสนา ซึ่งก็จะทำให้ปลาได้เจริญเติบโตและเพิ่มปริมาณขึ้นในแต่ละปี ช่วยรักษาวงจรอาหารและสร้างความสมดุลในระยะยาว (วิมลรัตน์ ชัยสิทธิ์, 2558)

สัญลักษณ์ที่น่าสนใจอีกประการคือการประกอบอาหารคาวหวานถวายเทพเจ้าในพิธีกรรมสืบทอดมาซึ่งมักเป็นอาหารพื้นบ้านที่ทำจากพืชผักผลไม้ในท้องถิ่น มีกรรมวิธีการทำอย่างพิถีพิถัน เช่น ข้าวหลาม หมากจับขนมจีน น้ำพริกปลาร้า เป็นต้น การคัดสรรวัตถุดิบท้องถิ่นที่ดีที่สุดมาประกอบอาหารคาวหวานอย่างตั้งใจและพิถีพิถันเพื่อถวายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ไม่เพียงเป็นการแสดงความเคารพเท่านั้น แต่ยังสะท้อนคุณค่าในภูมิปัญญาการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากธรรมชาติมาบริโภคใช้สอยอย่างคุ้มค่าและรู้จักเลือกสรรคุณภาพ ไม่ได้เน้นการนำเข้าวัตถุดิบใหม่ ๆ หรืออาหารสำเร็จรูปที่ไม่เกี่ยวข้องกับวิถีชุมชน เป็นการใช้องค์ความรู้ภูมิปัญญาอาหารเป็นตัวเชื่อมระหว่างคนกับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ และสะท้อนพลังปัญญาในการรู้จักพึ่งพิงสายใยอาหารในท้องถิ่นนั่นเอง

บทบาทของผู้นำชุมชนและปราชญ์ท้องถิ่นในการสืบสานพิธีกรรมสืบทอดมาแม่น้ำ

การสืบทอดพิธีกรรมการสืบทอดมาแม่น้ำให้ยังคงอยู่ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงของสังคมได้นั้น ผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการต่างมีบทบาทสำคัญยิ่งในการประสานผู้คน จัดสรรทรัพยากร ตลอดจนปรับประยุกต์พิธีกรรมให้สอดคล้องกับบริบทร่วมสมัย โดยยังรักษารากฐานความเชื่อเดิมไปพร้อมกับการสอดแทรกแนวคิดใหม่ ๆ ทางสิ่งแวดล้อมเข้าไป

ตัวอย่างหนึ่งที่เห็นได้ชัดคือ ในชุมชนวัดป่าคำชะโนด จังหวัดอุดรธานี ที่มีพระครูสุธรรมนิวิฐ (ทินกร จิตติโสภโณ) เจ้าอาวาสและประธานสงฆ์ตำบลเป็นแกนนำหลักในการบูรณะฟื้นฟูพิธีกรรมสืบทอดมาคำชะโนด ซึ่งเป็นศาสนสถานโบราณที่ได้รับการยกย่องว่าศักดิ์สิทธิ์และเป็นต้นกำเนิดที่มาของพิธีกรรมการสืบทอดมาคำชะโนดมาเป็นเวลานาน พระครูสุธรรมนิวิฐได้เล็งเห็นถึงความสำคัญในการอนุรักษ์ฟื้นฟูประเพณีโบราณให้กลับมา มีบทบาทในชุมชนอีกครั้ง โดยได้ชักชวนพุทธศาสนิกชนและหน่วยงานต่าง ๆ มาร่วมงาน พร้อมทั้งปรับปรุงแบบให้เข้ากับยุคสมัย มีการแห่ขบวนริ้วขบวนแห่พระพุทธรูป การแสดงทางวัฒนธรรมพื้นบ้าน การจัดนิทรรศการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของพิธีกรรม รวมถึงเชิญชวนให้ผู้คนร่วมบำเพ็ญประโยชน์เก็บขยะบริเวณวัดและบึงน้ำศักดิ์สิทธิ์ไปพร้อมกัน อีกทั้งยังขอความร่วมมือไม่ให้มีการค้าขายหรือดื่มสุรภายในบริเวณงาน เพื่อรักษาบรรยากาศให้เหมาะสมกับพิธีกรรม (ประชาคมวัดป่าคำชะโนด, 2560)

จะเห็นได้ว่า การที่ผู้นำทางศาสนาอย่างพระครูสุธรรมนิวิฐเข้ามา มีบทบาทนำในการประสานงานหลายภาคส่วน ทำให้พิธีกรรมสืบทอดมาที่เคยจางหายไปในอดีต ได้รับการฟื้นฟูให้ผืนดินเข้ากับวิถีชีวิตปัจจุบัน เกิดเป็นเครือข่ายความร่วมมือจากผู้คนหลากหลาย ที่ไม่ได้มาร่วมงานเพียงเพื่อแสดงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อเดิมเท่านั้น หากแต่รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของการรักษามรดกทางวัฒนธรรม และได้ร่วมทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อมสาธารณะไปด้วย ซึ่งจะทำให้เกิดทั้งความภาคภูมิใจและความรู้สึกเป็นเจ้าของพิธีกรรมอย่างแท้จริง ไม่ใช่เป็นประเพณีระดับชาติหรือภูมิภาคอย่างเดียว แต่เป็นทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนที่จะช่วยกันรักษาสืบต่อไป

อีกหนึ่งตัวอย่างคือ บทบาทของปราชญ์ชาวบ้านคุณลุงทวี จอมแก้ว ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีความรู้เรื่องประวัติ ตำนาน และความเป็นมาของประเพณีบุญบั้งไฟในชุมชนกุดกว้าง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งสืบเนื่องมาจากพิธีบวงสรวงแม่โพสพ เทพธิดาแห่งข้าวที่จะทำให้ผืนดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกนั่นเอง โดยลุงทวีได้พยายามถ่ายทอดองค์ความรู้เหล่านี้แก่เยาวชนและคนรุ่นใหม่ในชุมชน โดยการเล่าตำนาน ประวัติความเป็นมาของแม่โพสพและการทำบุญบั้งไฟ ผ่านการจัดกิจกรรมทางการศึกษาและการอบรมเชิงปฏิบัติการ ซึ่งจะทำให้เด็ก ๆ ได้เรียนรู้ทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นและคุณค่าของการรักษาทรัพยากรธรรมชาติไปพร้อมกัน

นอกจากนี้ ลุงทวียังได้พยายามเชื่อมโยงพิธีกรรมบุญบั้งไฟให้เข้ากับวิถีเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเน้นย้ำว่า การจะขอฟ้าขอฝนให้เกิดความอุดมสมบูรณ์นั้น มนุษย์ก็ต้องรู้จักดูแลรักษาแหล่งน้ำ ป่าไม้ และผืนดินให้ดีด้วย เพราะพืชพันธุ์ธัญญาหารจะเติบโตงอกงามได้ก็ด้วยสภาพแวดล้อมที่สมดุลสมบูรณ์ ไม่ใช่การพึ่งพาสารเคมีหรือการตัดวงจรทรัพยากรอย่างสิ้นเปลือง การทำพิธีกรรมจึงต้องควบคู่ไปกับการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตและการดำรงชีพให้กลมกลืนกับธรรมชาติ เพื่อรักษาความยั่งยืนของระบบนิเวศน์และวิถีวัฒนธรรมไปพร้อมกัน (ธนพัฒน์ งามอุโฆษ, 2562)

บทบาทของผู้นำชุมชนและปราชญ์ท้องถิ่นอย่างพระครูสุธรรมนิวิฐและลุงทวี จอมแก้ว จึงเป็นแบบอย่างที่ดีของการประยุกต์พิธีกรรมให้เข้ากับยุคสมัย ผ่านการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน การสอดแทรกความรู้ทางวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม และการปรับวิถีการผลิตที่ยั่งยืน ซึ่งจะช่วยให้พิธีกรรมท้องถิ่นไม่ใช่แค่การรื้อฟื้นประเพณีโบราณขึ้นมาเท่านั้น หากแต่กลายเป็นกลไกสำคัญที่จะสร้างความตระหนักในคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาชุมชน สืบสานไปยังคนรุ่นใหม่ได้อย่างมีพลังและเข้าถึงได้จริง อันจะเป็นพื้นฐานสำคัญในการปกป้องและฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืนต่อไป

สรุป

พิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำนับเป็นมรดกภูมิปัญญาที่สะท้อนปฏิสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างคนกับสายน้ำ ที่ถูกหล่อหลอมจากความเชื่อ วิถีชีวิต และการดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติมาช้านาน ซึ่งมีทั้งมิติทางจิตวิญญาณที่แสดงออกผ่านการบูชาบวงสรวง และมิติทางสังคมที่สร้างความสามัคคีร่วมแรงร่วมใจกันดูแลรักษาแม่น้ำ ทว่าในยุคสมัยที่สภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว พิธีกรรมนี้ก็ต้องปรับตัวให้สอดคล้องและตอบโจทยความท้าทายทางสิ่งแวดล้อมมากขึ้น จากการศึกษาในรูปแบบ คติความเชื่อ ตลอดจนการปรับประยุกต์ใช้พิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำในหลายชุมชน ทำให้เห็นว่า การจะให้พิธีกรรมดั้งเดิมดำรงอยู่ได้ในสังคมปัจจุบัน ต้องอาศัยการบูรณาการระหว่างความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับองค์ความรู้ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากร เพื่อให้พิธีกรรมไม่ได้เป็นเพียงการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์เท่านั้น หากแต่ยังมีผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและการกระทำที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นรูปธรรม ในการนำพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำไปประยุกต์ใช้ในแต่ละท้องถิ่น สิ่งสำคัญคือการเปิดพื้นที่ให้ทุกภาคส่วนเข้ามามีส่วนร่วม ไม่ว่าจะเป็นผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ปราชญ์ชาวบ้าน องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานภาครัฐ ตลอดจนธุรกิจเอกชนในพื้นที่ ที่จะช่วยสนับสนุนในแง่ของทรัพยากร องค์ความรู้ และการประสานความร่วมมือ ควบคู่ไปกับการเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไป โดยเฉพาะเด็กและเยาวชน ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมอย่างแท้จริง ผ่านการเรียนรู้ ประวัติความเป็นมา การมีส่วนร่วมในการจัดงาน ตลอดจนการร่วมกิจกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ นอกจากนี้ ชุมชนยังสามารถประยุกต์ใช้สัญลักษณ์ แนวคิด และคุณค่าที่แฝงอยู่ในพิธีกรรม มาต่อยอดสู่กิจกรรมการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ เช่น การรณรงค์ลดการใช้ถุงพลาสติกและโฟมโดยใช้ใบตองหรือวัสดุธรรมชาติแทน การจัดตั้งกลุ่มอาสาสมัครพิทักษ์แม่น้ำที่คอยดูแลความสะอาดหรือเฝ้าระวังไม่ให้มีการทิ้งขยะ

หรือปล่อยน้ำเสีย การกำหนดเขตอภัยทานหรือพื้นที่ห้ามจับสัตว์น้ำในช่วงฤดูวางไข่ ตลอดจนการสร้างข้อตกลงร่วมของคนในชุมชนที่จะลดการใช้สารเคมีและปุ๋ยเคมีในแปลงเกษตรริมแม่น้ำ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นการแปลงคุณค่าและภูมิปัญญาจากพิธีกรรมมาสู่วิถีการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม ท้ายที่สุดแล้ว การอนุรักษ์พิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำควรอยู่บนพื้นฐานของการคงไว้ซึ่งสาระสำคัญและคุณค่าหลักที่สะท้อนความเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ควบคู่ไปกับการปรับปรุงแบบให้ร่วมสมัยและเชื่อมโยงกับวิทยาการสมัยใหม่ที่เอื้อให้การสืบสานประเพณีมีส่วนช่วยฟื้นฟูความสมบูรณ์ของระบบนิเวศไปพร้อมกัน ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่าย โดยเฉพาะภาคประชาสังคมในท้องถิ่นที่จะเป็นแกนหลักในการขับเคลื่อนและสร้างสรรค์นวัตกรรม เพื่อต่อยอดคุณค่าของพิธีกรรมโบราณให้สอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมร่วมสมัย สะท้อนพลังของวัฒนธรรมท้องถิ่นที่จะเยียวยาผืนแผ่นดินและผู้คนให้กลับมาดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสมดุลและยั่งยืน ดังเช่นที่บรรพบุรุษเคยทำมาแต่โบราณกาลนั่นเอง

เอกสารอ้างอิง

- กิตติมา อมรทัต. (2546). ประเพณี 12 เดือน ฮีตคองอีสาน. สำนักพิมพ์แม่คำผาง.
- ชนิษฐา ชานันโท. (2561). การฟื้นฟูพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษา ชุมชนคลองโคกน จังหวัดสมุทรสงคราม. Veridian E-Journal, Silpakorn University, 11(2), 2448-2463.
- ธนพัฒน์ งามอุโฆษ. (2562). บุญบั้งไฟ: วิถีคนอีสานกับนิเวศวัฒนธรรมการเกษตร. สืบค้น 19 พฤศจิกายน 2566, จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_216464
- ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2553). พิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำ: กรณีศึกษาพิธีมัสลามปาฏิหารย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ประชาคมวัดป่าคำชะโนด. (2560). พิธีสืบชะตาคำชะโนด ประจำปี พ.ศ.2560. สืบค้น 22 พฤศจิกายน 2566, จาก <https://www.facebook.com/watpacomchonok/posts/1400100646752935/>
- ประยุทธ์ วงศ์น้อย. (2562). พิธีไหลเรือไฟแม่น้ำลำชีกับการฟื้นฟูระบบนิเวศ. วารสารวิทยาลัยดุสิตธานี, 13(1), 281-293.
- เพ็ญภา ธีระพันธ์เจริญ และคณะ. (2563). การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำอิงแบบบูรณาการ: ศักยภาพและความท้าทาย. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 16(1), 135-159.
- วิมลรัตน์ ชัยสิทธิ์. (2558). ประเพณีบุญบั้งไฟ: การสร้างพื้นที่ทางสังคมและการรับรู้ร่วมของชุมชน. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง, 11(3), 143-164.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2555). การเปลี่ยนแปลงคติชนในพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำในภาคอีสานของประเทศไทย. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 8(1), 117-152.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2551). จากนิเวศพิธีกรรมสู่จิตวิญญาณสิ่งแวดล้อม. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เสฐียร พันธรักษ์. (2541). ตำนานเมืองน่าน. ศยาม.